

USMENI NARATIVI O METAMORFOZI ČOVEKA U KRTICU: JEDNA SLOVENSKA PARALELA

Prethodno priopćenje
Primljeno: 29. 8. 2024.
Prihvaćeno: 6. 11. 2024.
DOI: 10.15176/vol62no16
UDK 82.0:39
398.2:82

DRAGOLJUB PERIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Novom Sadu

DUŠAN VLADISLAV PAŽDJERSKI

Institut za klasične i slavenske studije, Sveučilište u Gdanjsku

Brojne varijante etiološkog predanja o pretvaranju čoveka u krticu kao kazna zbog krađe zemlje i krivokletstva sreću se širom slovenskog etnokulturnog areala. Najveća koncentracija ovih narativa prisutna je kod Južnih Slovena. Narativi zabeleženi u Srbiji i Bosni pokazuju visok stepen žanrovske i strukturne konzistentnosti: kazivanje o pretvaranju u krticu ima eksplanatorsku i moralizatorsko-didaktičku funkciju – posredstvom poznate i populaciono veoma rasprostranjene životinjske vrste, oni predočavaju težinu i posledice krivokletstva (prestupnikov sin, skriven ispod zemlje, posle lažnog svedočenja pretvara se u krticu). Za razliku od srpskog, kašupsko predanje varira likove (u rupu, umesto sina, sakriva se sluga) i neke fabulativne elemente, pri čemu prevaru sprečava *viša* sila – pretvarajući slugu skrivenog pod zemljom u krticu *pre* obmane. Internacionalni motiv prevare oko međe, čije posledice ostaju vidljive i posle smrti počinitelaca, dobio je specifičnu moralizatorsku interpretaciju na Balkanu, ali i na baltičkom primorju, aktivirajući pretežno htonsku i negativnu (život pod zemljom, veza s kultom mrtvih, slepilo i sl.) semantiku u slojevitij i suštinski ambivalentnoj simbolici krtice, predočavajući, poput starih bestijarijuma i emblematičkih tekstova, slikom, odnosno živom rečju (naracijom) i primerom – poznatom životinjom kao dokazom – značaj i vrednost čuvanja drevnih etičkih normi, kako za zajednicu tako i za pojedince.

Ključne riječi: krtica, htonska semantika, etiološko predanje, internacionalni motivi, motiv pretvaranja u krticu, slovenske varijante

Izlišno je i podsećati na to da osnovna *differentia specifica* etioloških predanja počiva upravo na njihovoj eksplanatorskoj funkciji – ona govore o nastanku pojedinih planeta i zvezda, oblika reljefa, pojedinih elemenata materijalne kulturne baštine, kao i određenih

biljnih i životinjskih vrsta, odnosno delova biljaka, te ljudskog i/ili životinjskog tela i sl., narativno objašnjavajući pojedine odlike date vrste, njihovu fizionomiju, evolucionu adaptaciju... Neretko, ova vrsta proznih naracija ujedno i moralizatorski upozorava na to do kakvih posledica dovode lažna zakletva, kao i druga čovekova ogrešenja o red, pravdu i istinu, ostajući kao trajna (svevremena) opomena, “objektivna” (u mitskom modelu mišljenja) promena prirodnog poretka i večni podsetnik. Predanja, kao vrstu, odlikuje tendencija projekcije događaja u vreme prastvaranja (ili barem neodređenost mesta, vremena i aktera zbivanja). Međutim, etička dimenzija priče o ogrešenju o izvesne običajno-pravne, verske i/ili moralne norme može kontekstualizovati naraciju u vremenske okvire bliže kazivaču i slušaocima, ukazujući na svojevrsnu “otvorenost” ka životnoj svakidašnjici, odnosno na “nedovršenost” mitskog modela sveta etiološkog predanja, gde viša sila interveniše svaki put kada teški prestup poljulja ustrojstvo zajednice i sveta (v. Milošević-Đorđević 2000: 178; Samardžija 2011: 296–303).

Dok mitska priča govori o genezi rodonačelnika, začetnika plemena od totemske životinje, kulturnog prapretka, etiološko predanje ima suprotno usmerenje. U ovim naracijama ne-ljudskost (životinja) postaje sredstvo za čoveka da izrazi svoju ljudskost (up. Simons 2002: 115). Pretvaranje čoveka u predanju u *prvu* jedinku određene životinjske vrste (medveda/mečku, rodu, krticu...) postaje strukturno organizujuće načelo i služi kao osnov poretka u svetu prirode, ali i svetu ljudi, uzajamno ih harmonizujući (ibid.: 140). Metamorfoza nastupa kao posledica ogrešenja o božanski poredak i nepisane, stalne zakone. Tako, kao posledicu vlastite gramzivosti i lukavosti, anonimni pojedinac (kum, stariji brat, komšija), nehotično, inicira nastanak nove životinjske vrste (v. Samardžija 2011: 297), u razmatranim narativima – krtice. U svakom slučaju, i jedna i druga vrsta proznih naracija reflektuju predstavu o prvobitnom edenskom jedinstvu sveta prirode i sveta kulture, svojevrsnu stopljenost čoveka sa prirodom. Pritom su granice između prirode i kulture u mitu blage, fleksibilne i porozne, dok su u etiološkom predanju one “probijene” nesvakidašnjim događajem incidentalnog tipa – prestupom. Dejstvom numena, sam prekršilac ili neko od najbližih mu članova porodice (sin, žena, brat), za kaznu, pretvaraju se u novu vrstu (na nižem stepenu razvoja) – poluslepu podzemnu životinju.

Kako tekst kulture varira i modifikuje jedan internacionalno rasprostranjeni siže biće pokazano prvenstveno na dvema varijantama ovog predanja – jednoj od najstarijih zabeleženih srpskih, koju je štampao Milan Đ. Milićević u svom delu *Život Srba seljaka* (1894: 52), kao i jednoj kašupskoj, koju je objavio Bernard Sihta [Sychta] u drugom tomu svog tezaurusa *Rečnik kašupskih dijalekata u kontekstu kašupske kulture* [*Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*] (1968: 252). U Milićevićevoj varijanti jače je naglašena orijentacija na uzroke nastanka krtice, kao i moralizatorska dimenzija naracije – seljak koji je prevarom prisvojio tuđu zemlju, za kaznu, zauvek ostaje bez sina:

Priča se da je nekakav seljak hteo da prisvoji tuđu njivu, pa svoga sinčića zakopao u zemlju, pošto ga je najpre naučio, što će odgovoriti, kad se zapita.

Sudija i parničari dođu na njivu, i tu onaj što je hteo nepravdom tuđe da prigrabi, rekne: O crna zemljo, ti sama kaži čija si?

– Tvoja sam, tvoja! Začuje se detinji glas iz zemlje. Pravi gazda, čuvši to, trgne se. I sudija presudi da njiva pripadne onom koji je nepravедno traži.

Sud se razide.

Onda otac, s motikom u rukama, navali kopati zemlju da izvadi dete, ali deteta nema! Zove ga. Dete se odziva, ali sve dalje beži. I tako se pretvori u *krticu*! Tako je, vele, postala prva *krtica*. (1894: 52)

Za razliku od srpske varijante ovog internacionalnog narativa, u kašupskom predanju izmene se odnose na socijalnu hijerarhizaciju društva (gazda : sluga), pri čemu ostaje invarijantna eksplanatorska funkcija kazivanja – kazna za preotimanje zemlje snalazi i prekršioca (on umire neposredno pošto je pomerio među), njegovu udovicu (ostaje bez otegot dela zemlje), kao i njenog saučesnika (sluga se pretvara u krticu pre krivokletstva), pri čemu se u potpunem narativu ne precizira da je reč o prvoj jedinki te vrste:

Bila dva seljaka, koji su stanovali jedan pored drugog, preko međe. Jedan od njih je neprestano preoravao među, dok je nije pomerio. Drugi ga dâ na sud, a ovaj što je orao među – umre. Pre nego što je sudija trebalo da se pojavi, udovica iskopa u zemlji rupu i naredi svome slugi da uđe u nju i iz nje viče sa dna: “Tu je međa, tu je međa.” Kada je sudija došao, udovica poče da doziva svog preminulog muža kao svedoka, ali se njen sluga ne odaziva, već pretvoren u krticu, izađe iz zemlje (Kempa Oksivska). (Sychta 1968: 252, prev. D. V. Pažderski)

Kao i u južnoslovenskim predanjima, i u kašupskom predanju način na koji se ustanovljava kome sporna zemlja pripada podrazumeva intervenciju nevidljivog numena i ravan je čudu: zemlja treba sama da se “oglasi” i potvrdi čija je. Međutim, krivokletstvo je sprečeno tako što je sluga pre teškog ogrešenja o nepisanu normu (zabranu krivokletstva) pretvoren u krticu.

Ova priča opstojala je u mnoštvu raznolikih varijanata širom slovenskog etnokulturnog areala, kod Srba, Hrvata,¹ Bosanaca, preko Makedonaca, Bugara, Ukrajinaca, sve do Kašuba u priobalju Baltičkog mora. Zanimljivo je da su, uprkos širokom dijapazonu varijantnih realizacija, osnovno semantičko jezgro i zajednički siže pretrpeli relativno malo izmena: u krticu se ne pretvara sam prekršilac norme, već sin varalice i uzurpator tuđe zemlje, njegov sluga ili prijatelj (i saučesnik), a ponekad i pri takvoj nepravici deobi prevareni brat (u varijanti iz Bugarske), da bi odozdo stalno rušio kočice nepravdom pomerene međe (Gura 2005: 198). Pretvaranje, pritom, može biti motivisano i nekim drugim prekršajem norme: oranjem na Vaskrs ili dejstvom očeve kletve (v. ibid.). Suštinska vezanost za zemlju – bilo da je reč o pokušaju njenog nezakonitog preuzimanja ili prekršaju zabrane poljskih radova (tj. rad na praznike: Blagovesti, Uskrs) – slovensku krticu približila je internacionalnoj simbolici

¹ Zanimljiva je varijanta koju beleži Ivan Zovko kod Hrvata u Bosni, saodnosno kojoj *oba brata*, zarad “jedne mršave ornice”, posežu za prevarom i zakopavaju svoje sinove pod zemlju da svedoče u njihovu korist. Međutim, kao i u ostalim varijantama, zakopana deca pretvaraju se u krtice. Naracija završava naivno-verujućim komentarom kazivača, u kome on izražava saosećanje za, kako smatra, nećužnu decu, podgovorenu od strane svadljivih i tvrdoglavih očeva: “Žalit je jadne djece, koja nijesu kriva. Pravije bi bilo, da se je to od njih dvojice desilo i dogodilo” (1899: 137).

htonskih bića (Pantelić 1970: 198), ali i umirujuće-neutrališućoj, lekovitij i plodonosnoj snazi zemlje (Gura 2005: 196, 201–203)² i zoomorfnom oličenju zemljoradničkih kultova (Ševalje i Gerbran 2013: 444).

Numen ili *viša* sila koja interveniše zbog počinjenog greha u konsultovanoj građi najčešće je nevidljiva, bez(ob)lična ili se samo pretpostavlja njeno postojanje, a tek retko, u dve južnoslovenske varijante, ona je imenovana – kao Bog,³ odnosno Alah (u Bosni).⁴ To bi, uz veliku rasprostranjenost ovog narativa, ukazivalo na vrlo tanak sloj hristijanizacije predstava u priči koja je, očito, drevnije starine i pripada mitskom vremenu nepotpuno oblikovanog sveta, starih bogova, demona i kulturnih heroja koji moćnom rečju menjaju i uređuju svet (varijantni krug priča u kojima je pretvaranje u životinju izazvano dejstvom očeve kletve). Naizgled protivrečno, ovi narativi govore o istorijskom vremenu – kada su granice sveta prirode i sveta kulture već ustanovljene, prostori mitskih bića i ljudi jasno odvojeni, njihovi domeni moći podeljeni, a zajednice formirane i njihovi zakoni definisani, ali u kome su čuda i dalje moguća.

Sukob čoveka – zemljoradnika koji osvaja zemlju odvajajući je iz okrilja prirode i prisvaja je za sebe – s čuvarima i zaštitnicima tog prostora ostao je negde u predistoriji društva i naracije. Novouspostavljeni poredak validiran je i, u prošlosti, “plaćan” žrtvovanjem živih ljudi na međi (Trojanović 2008: 73) ili polaganjem teške zakletve,⁵ a granice poseda po-

² “Krtica u narodnim verovanjima zauzima granični položaj – između zveri i gmizavaca (gamadi) [...] Krtici je najsvojstvenija htonska simbolika, povezana s mrakom i svetom mrtvih. Ona se izražava kroz motive slepila i nepodnošenja sunčeve svetlosti, kroz predskazanja smrti, kroz simbolično poređenje krtičnjaka s grobovima i kroz umirujuće-smirujući uticaj krtice i njenih atributa” (Gura 2005: 204). Aleksandar Gura ove stavove prethodno detaljno elaborira na široko uzetoj slovenskoj komparativnoj građi, pokazujući kako se koriste delovi tela krtice u magijskim lečenjima različitih upalnih procesa, a zemlja iz krtičnjaka za stišavanje požara ili umirivanje stoke (ibid.: 201–202).

³ “Ali se Bogu ova bratska prevara nije dopala i on je zakopanog sina pretvorio u krtu” (Mijatović 1900: 215–216). Slično se kaže i u drugoj varijanti: “Ali, zbog toga što je brat brata prevario, Bog pretvori dijete u krticu s tim da završava zemlju rije i da joj zemlja bude jedino stanovište” (Pejović 1898: 326).

⁴ Prevareni brat uzalud će dozivati, u varijanti, među da potvrdi njegovo vlasničko pravo: “Međo, tako ti Allaha, ako si moja odazovi mi se? Ponovi to jednom, dvaput, triput, nakon četvrtog puta odustane. Na njegove povike nije bilo odgovora, samo puka tišina.” Na poziv nepoštenog brata, verolomnika i krivokletnika, odgovor odmah stiže. No, nezadugo, sustiže ga i kazna: “Ali, prođe od toga pola sata, sat, dva a od njega još ništa. Sada već ozbiljno zabrinut otac odluči da ga potraži. Dođe kod međe i ugleda praznu rupu u kojoj se prije malo vremena skrivao sin. To ga još više zbuni pa ga stade po imenu dozivati. No, svaki put, kada bi ga pozvao, čuo bi mali sitan glas kako mu odgovara sa drugog mjesta. Cio dan otac je proveo mahnitito dozivajući sina i osluškujući sitni glas kako se odaziva ispod zemlje. Na kraju umoran i očajan pade na zemlju te je bolno počeo udarati rukama, dok su mu suze nadirale niz lice i kidale srce. Tek tada shvati da ga je Bog kaznio na najgori mogući način što je htio prevariti brata i oteti mu među. I tako bi stvorena krtica, kao živi spomen i upozorenje svima da se ne smije otimati tuđe – jer oteto je i od Boga proketo” (Bosniak 2017). Moralizatorska dimenzija ovog teksta čija je izvornost upitna, tendencija (autora koji se potpisuje kao Bosniak) ka literarizaciji osetna, a “naravoučenje” dodatno pojačano isticanjem težine Božjeg kažnjavanja grešnika, kao i grešnikovim individualnim slomom pred kaznom, potvrđujući poznati sled od konkretnog “događaja” do opštevažeg iskustva zajednice, istaknutog poslovice – *Oteto proketo* (Karadžić 1965: 229).

⁵ Bogišić beleži da se prilikom utvrđivanja granice imanja u Crnoj Gori neretko polažu vrlo teške zakletve sakralnog karaktera: “Kad je raspra o granicama te se nikako pogoditi ne mogu, tada onaj ko je dobrodušni uzme mednik te ga da onome drugomu i kaže mu: ‘Evo ti mednik, te ga pobi po tvojoj duši će ti očeš, ja pristajem’. Tada onaj izme kamen te počene ‘Ja ga pobijam ovden, po mojoj duši dovljen je moje, a tamo je tvoje, pa ako nije pravo pobijen, da bog dadne da mi ovaj kamen naivša moja sreća bude i da druge sreće

znaju, čuvaju i o njima svedoče, saodnosno kanonima običajnog prava, najčešće najstariji članovi zajednice (Bogišić 2004/2: 368; Samardžija 2012: 80–81) ili sami učesnici u sporu (Bogišić 2004/3: 171–172, 179). Pa ipak, konflikt čoveka s *višom* silom ili među članovima zajednice potencijalno se obnavlja svaki put kada se pomera granica – naročito kada do toga dolazi na prevaru, kao teško ogrešenje (v. Samardžija 2012: 79), koje prethodi da uzdrma temelje na kojima zajednica počiva, odnosno njene nepisane zakone.⁶ Usmena pričanja ove vrste preslikavaju sistem vrednosti date zajednice koja ih plasira i čuva: otimanje tuđe zemlje i samovoljno pomeranje međe u narodu ravno je zločinu (“grehoti pred bogom i sramoti pred svetom” – Bogišić 2004/2: 540); u rangu s “nepoštovanjem i zlostavljanjem roditelja” stoji “razmicanje i poderanje međaša” (Bogišić 2004/2: 544) i smatra se za jedan od najtežih grehova.⁷

Stoga, različiti sižeji o zemlji preuzetom na prevaru (narativi o krtici i pričanja o prisezanju na [lažnu] zakletvu, sa zemljom iz njive prestupnika usutoj u obući), bez obzira na to da li se ova dva motiva kauzalno povezuju ili ne, odnosno čak i kada ne govore o pretvaranju prekršioca norme i njegovog saučesnika u životinju, sadrže postojani motiv stravičnog kažnjavanja krivokletnika i uzurpatora – posle nedela on skončava u mukama (v. Samardžija 2012: 81) u oba sižejna tipa. Sličan moralno-ideološki nauk predočava i kašupsko predanje o od-oraču, prokletniku (neupokojenom duhu) koji je preorao među pa je kažnjen da, posle smrti, noću neprestano luta s međašem u ruci, pitajući prolaznike gde je međa. Zaglavljen između svetova, ni živ ni mrtav, večno progonjen grehom sopstvene savesti, on neće naći mira sve dotle dok njegov sin ne preore dvadeset dve brazde ka susedu i tu pobije graničnik – tačno za onoliko koliko mu je on preoteo dok je bio živ (v. Paždžerski 2017: 197). Poslednje pomenuta kazivanja, pritom, relativno se lako uklapaju u internacionalni motivski krug prozanih naracija koje upozoravaju na važnost prastarih, nepisanih normi, zajedničkih za razne narode i njihove tradicije.⁸

U razmatranom krugu varijanta o metamorfozi dva glavna strukturalna segmenta – motiv krađe zemlje i motiv pretvaranja u krticu – logikom predanja, racionalizovani su i približeni slušaocima dovođenjem u kauzalnu vezu nedela-uzroka i kazne zbog takvog postupka-posledice (up. Samardžija 2012: 82–83),⁹ pri čemu je svima poznata životinja

nemam’. A oni drugi vikne ‘amin!’ *To se drži kao naivša zakletva, isto kao da je i u crkvi.*” U nastavku, dodaje da i u Hercegovini važe isti običaji, s tim što (za)kletvu potvrđuju i dodatno, rečima “*Njom bljuvao na umrlu čas!*” (Bogišić 2004/3: 172, kurziv D. P.).

⁶ O međi, njenim magijskim čuvarima, kao i etimologiji ruskog naziva đavola (черт) od demon – zaštitnik međe više u Radenković 2014: 152–162.

⁷ Za namerno pomicanje međaša, Bogišićevi sagovornici kažu da, u Crnoj Gori i Hercegovini, “to drže za najveći grijeh i naivši je stid koji to učini i drže da je gore od lupeža, *jer kažu da je krasti zemlju ili krasti crkvu to je svejedno*” (Bogišić 2004/3: 172, kurziv D. P.). Saodnosno rečenom (dovođenjem u vezu sa crkvom kao svetim objektom kulture), potvrđuje se sakralni status zemlje u agrarnim zajednicama.

⁸ Tako se i kod Nemaca verovalo da “onaj ko pomeri među ili počini krivokletstvo [...] neće mirovati ni posle smrti: ovo je prefinjen način da se važne obaveze ipak i dalje poštuju” (nav. prema Bauzinger 2002: 26).

⁹ Pretvaranje u životinju ili biljku, po pravilu, uslovljeno je inače ogrešenjem o bliske srodnike, kuma, prosjaka, Boga ili o načelo pravde (predanja o nastanku kornjače, krtice, Kumove slame, medveda, kukavice, smrdljike i sl.), kao posledica “pojedinačnih prekršaja u međuljudskim odnosima”, pri čemu “ono što *tada*

predočena kao živi dokaz, upozorenje i pouka do kakvih posledica mogu dovesti gresi (poput) krivokletstva i nezakonitog i prevarnog prisvajanja tuđe zemlje. Sama situacija konflikta oko međe svakidašnje je životno-realistična, odnosno univerzalna i svestremena (što ujedno objašnjava veliki vitalitet i široku rasprostranjenost ovih narativa): ljudska želja za umnožavanjem svog poseda prisvajanjem tuđe zemlje na nečastan način u prošlosti služi kao upozorenje i opomena u sadašnjosti, smatra Samardžija (ibid.: 82), ali, isto tako, primenjiva je i na buduće generacije. S obzirom na visoku meru opštosti, u ovim narativima oslabljena je komponenta vremensko-prostorne konkretizacije (tj. nema preciznijeg hronotopskog situiranja događaja), likovi su lišeni individualnosti, čak i ličnih imena – oni postaju tipski nosioci određenih uloga (krivokletnik-uzurpator, saučesnik, žrtva, sudija). Iako izostaju bitni detalji poput imena braće ili bliže prostorno lociranje radnje, fakticitet kazivanja nadomešten je rezultatom uzročno-posledične veze – predočavanjem nastanka krtice kao vidom kazne za ove teške grehove.

U razmatranim južnoslovenskim narativima gubitak sina (varijantno: jedinca,¹⁰ odnosno brata¹¹) i postanak krtice¹² cena su na prevaru otete zemlje od brata (varijantno: kuma ili suseda). Po rečima Snežane Samardžije, iako je prevara uspela, seljakov gubitak je potpun, pošto preobražaj sina (varijantno – jedinca ili svih četrdeset sinova, u bugarskoj varijanti) ujedno implicira odumiranje porodične loze prekršioca (ibid.). U kašupskom predanju kažnjeni su ponaosob i gramzivi seljak koji prevarom pomera među (signifikantno – on je bez potomstva), kao i sluga-saučesnik u prevari (a posredno i udovica, čiji prevarni plan biva osujećen).

Metamorfoza čoveka u podzemnu životinju, u najrazličitijim varijantama ovog etiološkog predanja, dosledno je interpretirana kao kazna za nedelo i povezana je sa predstavama o smrti, odnosno odlasku u donji svet (zemlju mrtvih). Kod drevnih Germana, kada se zapodene spor oko međe, praktikovano je zakopavanje živog čoveka u zemlju, pri čemu bi i posle smrti on svedočio, svojom humkom, gde je granica dva poseda (Trojanović 2008: 73). Moguće je da se data pogrebna radnja, genetički, nalazila u nekoj dalekoj vezi s ovim narativom te bi se motiv zakopavanja čoveka u zemlju mogao shvatiti kao pozniji (mitologizovani) relikv oве obredne prakse. Izvesni osnov za ovo poistovećivanje, odnosno transformaciju (čovek → krtica) objašnjavao se različito – u Poljskoj, “sličnošću prednjih šapa s ljudskom rukom” (Gura 2005: 198), kod Bugara narodskom etimologizacijom naziva životinje – popova mlada / popadija (bug. попова булчица, попади́йка – Gura 2005: 198),¹³ njenom fizionomijom – crnom bojom (poput boje sveštenečke mantije), punačkim

nastaje kao odraz nipodaštavanja više sile ili drugog čoveka trajno svedoči o važnosti poštovanja pravila” (Samardžija 2011: 297).

¹⁰ Up. Pejović 1898: 326.

¹¹ V. Gura 2005: 198.

¹² Svestremenost predanja zasniva se na njegovom univerzalnom vrednosno-etičkom statusu: metamorfoza u krticu služi kao večna kazna počiniocima greha, ali i kao primer – upozorenje za sve one pred sličnim iskušenjem u budućnosti.

¹³ Autori, nažalost, ne poseduju bugarsku građu koja bi omogućila poniranje u mogući smisao ove folklorne reprezentacije.

izgledom¹⁴ i sl.¹⁵ Kod Kašuba u procesu antropomorfizacije i folklorne (re)interpretacije svojstva krtice otišlo se korak dalje: pritvornost i sklonost prevari osamostalila se u odnosu na posmatrani narativ, tako da krtica postaje oznaka za “prepređenog, podmuklog čoveka, posebno ako je malog rasta” (Sychta 1968: 252, prev. D. V. Pažderski). U svim ovim narativima zapaža se potpuna humanizacija životinjskog, pri čemu krtica u folklornim reprezentacijama gubi svoju subjektivnost, postajući simbol kome je podređena njena prava životinjska priroda (Simons 2002: 86, 103).

U narodnoj kulturi tradicionalni simbolizam krtice izvodi se najčešće na osnovu njenog staništa, (pretpostavljenih i kulturnom reprodukcijom kodiranih) osobina, slepila, boje, izgleda, oblika i tome slično. Njen htonski karakter temelji se na boravku pod zemljom, na tabuu neviđenja sunca kao i postojanoj pretpostavljenoj vezi sa zagrobnim svetom, a mreža njenih podzemnih tunela posmatra se “kao obrazac lavirinta [...] kao grob i podzemno boravište boga” (Ševalije i Gerbran 2013: 444). Krtičnjak u slovenskom folkloru, tradicionalno, simbolizuje grob, dok pravac kopanja krtice (ka kući ili od kuće) najavljuje smrt, skoru udaju i odlazak iz kuće, odnosno dolazak zeta ili prinove. U magijskim ritualima krtičnjak i zemlja uzeta iz njega dovode se u vezu sa lečenjem otekline, guka i čireva (Gura 2005: 202–203). Delovi tela krtice ili sama životinja koriste se u lečenju bolesti stoke (Sychta 1968: 252), kao i da bi stoka bila debela i napredna (Gura 2005: 199). Erotski simbolizam krtice koristi se u ljubavnoj magiji: “Svadba će uspeti, ako stari svat ogrebe nožicom mladu i mladoženju, koje on hoće da provodadžije” (Sychta 1968: 252, prev. D. V. Pažderski). Slepilo krtice kod Srba aktiviraće slepo vezivanje mladića za devojkicu koja vraća ako ga ona pogleda kroz otvor na srcu krtice proboden vretenom (Radenković 1996: 170).

Kod Južnih Slovena (u ljubavnoj magiji – v. Gura 2005: 196; Radenković 1996: 170), kao i kod Kašuba, krtica ima jaku mušku simboliku – kašupski naziv za krticu (*kret*) označava još i “muški polni organ, penis” (Sychta 1968: 252). Ulaz u njeno podzemno boravište, rupa, kod Srba, ima veze sa simbolizmom vulve (Radenković 1996: 170).¹⁶ U tom kontekstu, krt(ica), kao reprezentant muškog načela oplodnje, dolazi u opoziciju prema zemlji, kao ženskom načelu rađanja (up. Ortner 1983; Elijade 2011: 306–315 i dr).¹⁷

Pojedini delovi tela krtice koriste se kod Srba u magijskoj zaštiti dece (protiv uroka) kao moćan apotropajon (Đorđević 1958: 304). Postojanost veze krtice s decom potvrđuje i većina južnoslovenskih predanja, u kojima se poreklo krtice izvodi od zakopanog deteta. Pogrebna praksa sahranjivanja tela umrle dece (nasuprot ritualnom spaljivanju odraslih)

¹⁴ *Krtan, debeli svat* – samo su neki od naziva koji se koriste za čauša u svatovima (v. Đorđević 1984: 282).

¹⁵ U jednoj od varijanta oko međe sukobljavaju se siromašni i bogati *popov* sin (Gura 2005: 198).

¹⁶ Očito, reč je o heteronormativnim reprezentacijama elemenata prirode sa stanovišta slovenske tradicionalne kulture, koje se, iz perspektive drugačijih kulturnih kodova, mogu “čitati” i kao seksističke. Sve to, naravno, daleko izlazi iz okvira i intencija ovoga rada.

¹⁷ Kod Kašuba pod odrednicom *krtičnjak* (*kretowiskò*) zabeleženo je sledeće verovanje: “Hoteći da se sačuvaju od usedelištva, devojkice na Svaževskoj Kempji, npr. u Stšelnu idu po krtičnjacima i govore: Krtice, krtice, devojkice te gazi” (Sychta 1968a: 253, prev. D. V. Pažderski).

zasnovana je na uverenju da će prerano umrloj deci tako biti omogućeno da ih Majka zemlja ponovo rodi (Elijade 2011: 303). Analogno tome, polaganje živog deteta u zemlju (=grob) u razmatranim narativima može se čitati kao dvostruko teško ogrešenje o pogrebnu praksu – hronološki novijem zločinu preotimanja tuđe zemlje (kombinovanom obično s krivokletstvom) priključeno je i kršenje tabua kulta mrtvih (nesvrhovitom inkubacijom u zemlji, odnosno sahranjivanjem žive osobe). Na taj način, zakopano muško dete prekršioca normi izuzima se iz večne smene ciklusa umiranja i rađanja i svoju egzistenciju nastavlja u obliku životinje, postajući prvi predstavnik nove vrste (prva krtica), osuđeno da boravi u utrobi zemlje, u večnom mraku, uskraćeno za ponovno rađanje u ljudskom obličju: “Zbog toga što je brat brata prevario, Bog pretvori dijete u krticu s tim da znanavijek zemlju rije i da joj zemlja bude jedino stanovište” (Pejović 1898: 326).

Kršenje moralnih principa vezanih za vlasništvo nad zemljom,¹⁸ kao i teško ogrešenje o kult mrtvih aktiviraće fatalne posledice. Prevedeno u žanrovske okvire etiološkog predanja, čudesni preobražaj uronjen je u realne okvire svađe oko granica poseda, dok se “progo-varanje” zemlje prevodi u (naoko) uspelu prevaru (Samardžija 2012: 81, 82). Razmatrajući dva glavna varijantna kruga narativa o ukradenju zemlji – mitološko-etnološki (o postanku krtice) i mlađi, “racionalizovani” (o svešteniku koji se zaklinje, stavljajući u čizme zemlju onoga sela u čiju korist treba lažno da posvedoči) – Samardžija uočava univerzalnu zakonitost ovih priča: “Privremen trijumf lopova i krivokletnika poništava kazna, saopštena kao vid poente–pouke [...] uverljiva sekvenca iz života i dalje je tendenciozna [...]”, pri čemu “polazeći od pojedinačnog ‘slučaja’ ka uopštenom ‘pravilu’, u nekoj vrsti idealne povratne sprege, stvarnost i priča–primer potvrđuju značaj etičke norme” (ibid.: 86).

Sistem kodova tradicionalne kulture duboko je ukorenjen u folklornim narativima. Pogrebna praksa različitih naroda sveta – univerzalna, transkulturna mitološka analogija da se prerano umrloj deci sahranjivanjem (tj. simboličkim vraćanjem u matericu zemlje) obezbedi novi život mogla bi biti praosnova ovih narativa, koja u potonjim kulturnim reinterpretacijama dobija izrazitu moralizatorsko-ideološku dimenziju. Saodnosno tome, sahranjivanje živog i zdravog deteta (kao svojevrstni vid antiponašanja) shvata se kao ozbiljno narušavanje granice sveta živih i sveta mrtvih te prekid prirodnog ciklusa rađanja i smrti dobija dodatno značenje krivokletstva i prevare. Snažan moralni kompas čoveka tradicionalne kulture izgradio je stabilan sistem kolektivnih nepisanih zakona i običajnog prava, među kojima je i opšteprihvaćena norma u pogledu toga koliko je velik greh lažne zakletve i nepoštenog prisvajanja zemlje. Ovi elementi projektovani su u predstave o prokletstvu krtice, koja je, sa stanovišta kulturne reprezentacije, slepa,¹⁹ koja živi u podzemlju

¹⁸ Sukob je dodatno etički zaoštren, a duhovna dimenzija greha pojačana kada se kao akteri u varijantnom krugu priča o nastanku krtice usled prevare oko zemlje (uz zaklinjanje zemlje da sama potvrdi čija je) pojavljuju dva kuma (up. Mijatović 1900: 214).

¹⁹ Evropska krtica (*talpa europaea*) uglavnom živi pod zemljom i, premda nije potpuno slepa, može razlikovati samo svetlost i tamu, dok ima veoma razvijene sisteme drugih čula. Međutim, u folkloru njeno predstavljanje ne oslanja se na njene faktičke karakteristike, već je proizvod kulturom izgrađenih i usvojenih predstava, čime je negirana njena “životinjska”, filogenetska autonomija – ona je postala biće-simbol, odnosno kulturno verifikovan sistem predstava.

i ne sme videti sunca jer će umreti (v. Gura 2005: 197). U sadejstvu naracije i primera (široko rasprostranjene životinjske vrste kao dokaza), uz naglašenu didaktičku dimenziju, ove priče (iako prostorno veoma udaljene, ali, uprkos tome, tek neznatno varirane u različitim slovenskim narodima) ukazuju na nepovredivost vrednosnog sistema i moralnih pravila na kojima zajednica počiva, a čije prenebregavanje pojedinca-prekršioca suočava sa fatalnim posledicama.

LITERATURA I IZVORI

- Bauzinger, Herman. 2002. *Etnologija*. Beograd: Čigoja štampa, Krug.
- Bogišić, Valtazar. 2004/2. *Izabrana djela, 2. Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*. Podgorica, Beograd: CID, Službeni list SCG.
- Bogišić, Valtazar. 2004/3. *Izabrana djela, 3. Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Podgorica, Beograd: CID, Službeni list SCG.
- Bosniak. 2017. "Kako je nastala krtica". *Bosnian Magic*. Dostupno na: <http://bosnianmagic.blogspot.com/2017/05/kako-je-nastala-krtica.html/> (pristup 12. 5. 2023.).
- Đorđević, Tihomir. 1958. *Priroda u našem narodnom verovanju i predanju*, 1. Beograd: Naučno delo, Izdavačka ustanova Srpske akademije nauka.
- Đorđević, Tihomir. 1984. *Naš narodni život*, 1. Beograd: Prosveta.
- Elijade, Mirča. 2011. *Rasprava o istoriji religija*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Gura, Aleksandar. 2005. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo, Logos, Aleksandrija.
- Karadžić, Vuk. 1965. *Srpske narodne poslovice. Sabrana dela Vuka Karadžića*, 9. Vladan Nedić, ur. Beograd: Prosveta.
- Mijatović, Stanoje. 1900. "Životinje i bilje u narodnom predanju". *Karadžić* 11–12: 214–217.
- Milićević, Milan Đ. 1894. *Život Srba seljaka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Milošević-Đorđević, Nada. 2000. *Od bajke do izreke. Oblikovanje i oblici srpske usmene proze*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Ortner, Šeri. 1983. "Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?". U *Antropologija žene*. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, ur. Beograd: Prosveta, 152–183.
- Pantelić, Nikola. 1970. "Krtica". U *Srpski mitološki rečnik*. Špiro Kulišić, Petar Ž. Petrović i Nikola Pantelić, ur. Beograd: Nolit, 198.
- Pažderski, Dušan Vladislav, ur. 2017. *Kašupske narodne pripovetke*. Beograd: Alma.
- Pejović, Dimitrije. 1898. "Kako je postala krtica". *Bosanska vila* 21: 326.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*. Beograd, Niš: Prosveta, Balkanološki institut SANU.
- Radenković, Ljubinko. 2014. "Черт и/или межевой: о наименовании беса черт у Славян". U *Vienna Slavic Yearbook*, 2, Stefan Michael Newerkla i Fedor B. Poljakov, ur. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 152–162.
- Samardžija, Snežana. 2011. *Oblici usmene proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Samardžija, Snežana. 2012. "Stolen Land (A Motif in the System of Genre Rules)". U *Belief Narrative Genres, Жанрови предања, Жанры преданий*. Zoja Karanović i Willem de Blécourt, ur. Novi Sad: Filozofski fakultet, International Society for Folk Narrative Research, 79–86.

- Simons, John. 2002. *Animal Rights and the Politics of Literary Representation*. Hampshire, New York: Palgrave MacMillan Press.
- Sychta, Bernard. 1968. "Kret". *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej [Rečnik kašupskih govora u kontekstu kašupske kulture]*, 2 (H–L). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 252.
- Sychta, Bernard. 1968a. "Kretowiskó". *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej [Rečnik kašupskih govora u kontekstu kašupske kulture]*, 2 (H–L). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 253.
- Ševalije, Žan i Alen Gerbran. 2013. "Krtica". U *Rečnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Žan Ševalije i Alen Gerbran, ur. Novi Sad: Stylos art, Kiša, 443–444.
- Trojanović, Sima. 2008. *Glavni srpski žrtveni običaji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zovko, Ivan. 1899. "Vjerovanja iz Herceg-Bosne". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 4: 132–150.

ORAL NARRATIVES ABOUT THE METAMORPHOSIS OF A HUMAN INTO A MOLE: A SLAVIC PARALLEL

Numerous variants of the etiological legend about turning a man into a mole as punishment for stealing land and perjury are widespread in the Slavic ethnocultural area. They are highly concentrated among the South Slavs. The story about the transformation into a mole has an explanatory and moralizing-didactic purpose – by using a well-known and widespread animal species, it shows the gravity and the consequences for perjury (the deceiver's son, hidden underground, turns into a mole after a false testimony). Unlike the Serbian legend, the Kashubian one varies the characters (a servant rather than a deceiver's son hides in the hole) and some plot elements, whereas fraud is prevented by a *higher* force – turning the hidden servant into a mole before the deceit. The international motif of property boundary deceit, with consequences remaining after the perpetrators' death, gained a specific moralizing interpretation in the Balkans, as well as along the Baltic coast, by activating predominantly chthonic and negative semantics (underground life, ties with the cult of the dead, blindness, etc.) in a layered and primarily ambivalent symbolism of the mole. Like ancient bestiaries and emblemata, the text, image, speech (narration) and example – a well-known animal as evidence – highlight the importance and value of upholding ancient ethical norms – both for the community and individuals.

Keywords: mole, chthonic semantics, etiological legend, international motifs, transformation into a mole, Slavic variants